

PAX AULAE

Az alábbi közlemény három könyvet mutat be a XVII–XVIII. század hazai politikai irodalmából, melyek közös francia forrásból kerültek át Magyarországra; a cím az eredeti egyetlen magyar nyelvű származékára, Pápai Páriz Ferenc Kolozsvárt 1696-ban megjelent közismert munkájára utal. A politika történetébe tartozó művekről lévén szó, az olvasónak alighanem eszébe jut Wittman Tibor tíz évvel ezelőtt megjelent kiváló tanulmánya, melyben a szerző a XVI–XVII. század fordulójának minden számottevő politikai iratát elemzi, s azt a fontos kérdést is tisztázza, mettől kezdve beszélhetünk egyáltalán magyar földön önálló államtudományról.¹ A politikai munkákat én irodalomtörténeti oldalról közelítem meg, mert meg vagyok győződve, hogy az emlékek tárgyi, tudománytörténeti feldolgozása csak arra hivatott szakember feladata lehet. Az irodalomtörténeti vizsgálat persze nehezen nélkülözheti a tudománytörténettől remélhető támogatást, de ennek hiányában is abban a hitben fogok munkához, hogy az elmondandók nem állnak majd ellentétben a későbbi politikatörténeti feldolgozással, hanem talán egy és más vonatkozásban még támogatni is fogják azt.

Minthogy az eredeti három, egymástól teljesen független, nagyon eltérő környezetben kiadott fordításáról lesz szó, mindenekelőtt a francia szöveg és a magyarországi változatok viszonyát valamint az utóbbiak egymás közötti nyelvi és tartalmi eltéréseit vizsgálom, majd a hazai származékok létrejöttének körülményeit próbálom kifejteni, hogy végül Pápai Páriz Pax-sorozatának és az ezzel rokon műveknek ama vonásaira utaljak röviden, melyek a rendiség késői szakaszában katolikus és protestáns oldalon egyformán megtalálhatók, sőt uralkodóak a felvilágosodást megelőző évtizedekben.

I.

Pápai Páriz Ferenc könyvének teljes címe: *Pax Aulæ*, az-az: *böjts Salamon Egynéhány válogatott Regulainak rövideden való elő-adása, mellyek embernek itt ez életben való böjts magaviselésére, kiváltképen a Méltóságban és Méltóságok előtt, szükségesképen megkívántatnak. Rész szerint Franciaai nyelven való Irásból, rész szerint pedig másunnan szedegettettek és Magyar nyelven ki-adattaltak* . . . Kolozsvár 1696. (RMK I. 1488.) A terjedelmes címről nem hagy kétséget afelől, hogy a Pax Aulæ-t politikai munkaként bocsátotta útjára a fordító, ha ebben a minőségben nem számítható is a tudományos rendszerezések közé. Misztótfalusi Kis Miklós-ról, a Pax Aulæ nyomdászáról és a fordító barátjáról feltehetjük, hogy Pápai szíve szerint beszélt, és egyébként is fején találta a szegyet, mikor a könyv elején álló üdvözlő versében azt írta, hogy kiadványa „egész Ethica, 's Kis Theologia”. Ha a megtestelődnek szánt jellemzést

¹ A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. III. (1957) 53–66. Fontos megállapítása: „. . . míg . . . nyugaton a polgári fejlődés eredménye volt, nálunk a polgári viszonyok jelentkezése és a nemzetté válás előtt . . . az . . . 1608-as országgyűlési törvények utáni évtizedekben jött létre az államtudomány.” (55.)

a kor államtudományi szaknyelvére fordítjuk, nem jelent mást, mint hogy a kiváló kolozsvári nyomdász a Pax Aulae-t a politico-moralis művek közé sorolta. Értett pedig Pápai a komolyabb politikához is. A halálára megjelent nagyenyedi kollégiumi kiadvány megemlíti, hogy a nagynevű tanár egyebek között politikai előadásokat tartott.² Tanulmányi jegyzet eddig nem került elő, de 1714-ből fennmaradt egy eddig sehol nem méltatott államtudományi disszertáció, melynek nyilvános megvitatásán Pápai Páriz elnökölt. Ha tudjuk, hogy ebben az időben még a nagynevű külföldi egyetemeken sem a vizsgálzó (respondens) írta az értekezést, hanem professzora, akkor biztosra vehetjük, hogy a *Dissertatio politica, de arcanis prudentiae in imperando regulis: sive (ut vulgo vocari illae solent) de ratione status* című, az államrezonról szóló nagyenyedi disszertációt a vizsgálzó Bánfi Imre helyett az elnöklő tanár (praeses) írta.³ A Pax Aulae kiadásával az írónak a Teleki Lászlóhoz és feleségéhez intézett ajánlás szavai szerint sem a szakszerű tanítás, az elme oktatása volt a célja, hanem a lélek nevelése, mégpedig Pápai Pax-sorozatának többi tagjához hasonlóan az ember és a világ harmóniájának biztosítása érdekében.⁴

A könyv fordítás voltára már a cím utal, s ennek alapján két forrást, egy franciát és egy ismeretlen nyelvtől kell feltételeznünk. A francia munkáról az ajánlás azt árulja el, hogy név nélkül jelent meg, s hogy az a kiadása, amit Pápai fordított, a magyar mű megjelenése előtt tíz évvel látott napvilágot, vagyis 1686–87-ben. A címre az ajánlást követő előszóból következtethetünk: „... a' mit elintéztem és kezdettem e' könyvben, melly a' Böltseségre vezérlő tanács...” Ha a megadott címet visszafordítjuk franciára és utánakeresünk a közkezen forgó legjobb anonym-lexikonban a következő bibliografiai adata bukkanunk: *Les conseils de la Sagesse, ou le recueil des maximes de Salomon, les plus nécessaires à l'homme pour se conduire sagement avec des reflexions sur ces Maximes.*

A forrás a névtelenül kiadott francia munka szerzőjének (Michel Boutauld) francia jezsuitát (1604–1689) tartja. A továbbiakban tehát a rend nagy írói katalógusát fogadhatjuk el, ha nem is teljesen megbízható, de mindenesetre a legilletékesebb kalauznak. E szerint a hosszúéletű rendtag mindössze három könyvet írt. A *Les conseils* először 1677-ben jelent meg Párizban, majd 1683-ig csaknem minden évben. A feltűnő kelendőség lehet a magyarázat, hogy ebben az esztendőben egy előszóval ellátott folytatás látott napvilágot (*La Suite des Conseils de la Sagesse*), s a további kiadások ettől kezdve mindkét részt tartalmazzák. Az egyre emelkedő népszerűséget s a nemzetközi jezsuita irodalom hatékonyságát az angol (1680), az olasz (1681), a latin (1681 vagy 1682), a spanyol és német (1691) fordítások jelzik; Christian Thomasius is foglalkozott a művel folyóiratában.⁵

A korábban megjelent *Les Conseils* két részből, minden rész négy cikkelyből (article) áll, melyek változó számú maximát foglalnak magukban; a *La Suite des conseils*-ben belső tagolás nincsen, tartalmát egy bevezető és további 25 maxima alkotja. A maximák szerkezete a következő: az élen idézet áll a Példabeszédek Könyvéből, vagy az Énekek Énekéből, amit parafrázis (Pápainál: Summája) és reflexió (Magyarázattya) követ. A könyv stílusáról a kö-

² Justissima adorea, piis Manibus... Francisci Pariz Pápai, ... in Illustri Bethleniano Professoris Inclitissimi perpetuique Paedagogiarthae, ab eodem Collegio decreta, et... consecrata. Claudiopoli 1717. Az adat Pápai Páriz három levélre terjedő életrajzában található. Újra kiadta KEMÉNY JÓZSEF: Történeti és irodalmi kalászatok. Pest, 1861. 251–254.

³ Teljes és pontos címe: *Dissertatio politica, de Arcanis Prudentiae in imperando Regulis: Sive (ut vulgo vocari illae solent) de Ratione Status. Occasione Examinis Publici Autumnalis, primis diebus Mensis Octobris, Anno... 1714. more majorum celebrandi, ad ventilandum proposita, in... Collegio Bethlenio-Brandenburgico Enyediensi, praeside Francisco Pariz Pápai... respondente... Emerico Banfi. Claudiopoli 1714.*

⁴ Az előszóban: „Ezek pedig a' Salamon böltsességéből szedett Régulák, mellyeket én helyes és igen illendő eszközöknek ítéltem arra, hogy ember e' világi életnek javai között-is, lelke tsendességére és békeségére tehessen szert.” (A3–A4, hű fordítás a francia eredetiből.)

⁵ J.—M. BARBIER: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, I. Paris, 1872. 699–700., aki a szerző személye körüli vitát is ismerteti. SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. II. 45–49. Itt az első kiadás éve sajtóhibából 1697. — A Thomasius-adatot GOTTLIEB STOLLE említi: *Anleitung zur Historie der Gelehrsamkeit*. Jena 1736. 724–726.

vetkezőt jegyzi meg a *Les conseils* előszavában a francia szerző: . . . "je me souvienois de ce que m'a dit un Ecrivain des plus estimez de notre temps: Que pour exceller en l'art du bien écrire, il faut sçavoir bien effacer."

A bibliai Salamon király bölcsességének a XVII–XVIII. századi államtudományban való felhasználásáról Gottlieb Stolle, a jónevű német historia litteraria-író azt írja, hogy az „igazi” politikát nem a pogányoktól, hanem a bibliából kell tanulni, s ehhez hozzát teszi még, hogy sok politikai munkát elnékülözne, ha a bölc Salamon könyvei megmaradtak volna. Minden valószínűség szerint hasonlóképpen gondolkodott Pápai Páriz is, aki az ajánlásban megemlíti, hogy Salamon háromezer példabeszédet, ezeröt éneket és sok filozófiai munkát írt „a’ fáknak, füveknek, barmoknak, halaknak, madaraknak és tsúszó-mászó állatoknak természetekről.”⁶

A francia eredeti elolvasása után nem lehet kétséges, hogy az író katolikus volt. Az evangélikus Stolle természetesen elítéli a könyv pápista vonásait („zuweilen ex praejudicio Religionis suae geirret habe”), de egyébként a legjobb véleményt formálja róla („kan dieses Buch denn noch vor vollkommen passiren . . .”). Ugyanígy vélekedett Pápai Páriz Ferenc, különben nem fordította volna le néhány protestáns szempontból méltán kifogásolható passzus kivételével az egészet magyarra, és tökéletesen egyetértett vele a két kiváló kortárs, Misztótfalusi Kis Miklós és Kaposi Sámuel gyulafehérvári tanár, akik üdvözlő verset írtak a kolozsvári kiadvány elé. Pápai Páriz Ferenc változtatásai majdnem kizárólag a „vallási előítélet” eltüntetését célozzák, vagy aktuális vonatkozásúak. Megállapítható, hogy csak ott toldott bele az eredetibe, ahol az elhagyott lapokat valamiképpen pótolnia kellett. É pótlások a cimlap szerint „másunnan szedegettettek”, tehát írott műből származnak, de a második forrásra nem sikerült ráakadnom.

A magyar Pax Aulae előszava teljes egészében a *La Suite* elejéről való, csak a beállítás változik némileg. A francia szerző a jezsuita lelkiatyák pózában Theotime-hoz beszél benne, Pápai Páriz a név helyett „kegyes Olvasó”-t emleget, az első bekezdés pedig, amelyben Theotime bizonyos kételyeit tárja fel, egészen elmarad. A vallási cenzúra jele, hogy kihagyja az eredeti egyik irodalmi utalását, mert egy jezsuita teológus munkájára vonatkozik,⁷ átsílik egy közelebről ismeretlen Pimante néven,⁸ és kihagy egy hivatkozást Sirah fiának könyvére. A fordítás különben olyan hű, hogy már hibára vezet: a francia előszó utolsó mondata a Salamon-üzenetek soron következő táblázatára, vagyis a tartalomjegyzékre utalja az olvasót (Table des textes de Salamon); Pápai átveszi a passzust, noha nála a citátumok listája a kötet végére került. (Tablaja E’ Könyvben megmagyarázottat réguláknak.)

A továbbiakban francia eredeti belső tagolásán annyit változtat a magyar fordító, hogy a *Les Conseils* részéről nem vesz tudomást, vagyis az egész mű szerkezetét a *La Suite* mintájára átalakítja. Az egyes szám 2. személyben fogalmazott részeket 3. személyre írja át, mert a Theotime-hoz szóló intelem fikcióját később sem veszi át. A bibliai idézetekkel elég szabadon bánt: hol újat tesz az eredetihez (pl. I., V., VIII. stb.), hol egyszerűen lecserél (VII., XVIII.). Pápai Páriz máskülönbén híven fordít, s ahol kihagy néhány sort, vagy betold a szövegbe, a továbbiakban is kizárólag teológiai szempontból teszi. Elmaradnak tehát a szentek tiszteletére, a katolikus értelemben vett eretnkségekre, a pápákra vonatkozó utalások stb.

Célzásokon, apró bekezdéseken persze egyszerűen át lehetett síklani; hosszabb szövegrészek betoldására akkor kényszerült, ha egész fejezetek tartalmával nem érthetett egyet; más, kevésbé fontosaknak tartott részeket azért hagyott el, hogy bizonyos témákat hozhasson szóba, melyeket időszerűeknek tartott az erdélyi reformátusok politikai nevelésében. A francia

⁶ STOLLE: *i. m.* Pápainál: Pax Aule, A5 lev.

⁷ Jean de Pineda (1558–1637) műve: Ad suos in Salomonem commentarios Salomon praeuius, Lyon 1609.

⁸ „Pimante l’appelloit” helyett a magyarban: „Egy tudós azt mondgya” áll. — Talán Pimenta a helyes név?

eredeti XVI. maximája nyilvánvalóan azért maradt ki teljes egészében, mert a predestinációtanról katolikus értelemben beszél. A XXI–XXIII-ról azonban, melyek a társalgásról, a lelki nyugalom megőrzéséről szólnak, már nem lehet ugyanezt feltételezni, s ha a helyükre beiktatott részletek tárgyát nézzük, nemigen lehet tagadni a szövegek aktualitását, sőt egy esetben még személyes állásfoglalás is feltételezhetünk. A betoldott regulák között a XXII. az ünnepek megszenteléséről, a XXIII. a dézmáról szól. Kiemelkedő fontosságukat már az ajánlás hangsúlyozza, amikor az udvari emberek bűnei között felsorolja az „Innepléssel való visszaélés”-t és az „Isten tiszteletire valóknak elvonása”-t. Az előadási módor (pontokba szedett száraz fejtegetés) és a hangnem ezekben élesen elüt a könyv többi részének tónusától; tartalmilag feltűnően ortodox a dézmáról adott vélemény: „A’ mi e’ miatt való villongásokat és veszekedéseket nézi, az nem egyéb, hanem a’ Dézmát szerző Isten ellen való patvarkodás”. (269–270.) Egyéni állásfoglalás rögzítésének tekinthető a XXI. fejezet, melyben Pápai Páriz mereven elítél minden hazugságot, még azt a fajtát is, amivel embertársainknak akarunk szolgálni („tiszteleges hazugság”). Figyelemre méltó ez, ha arra gondolunk, hogy az egykorú, de csak fél évszázaddal később magyarra fordított Gracian gondolkodásának egyik központi fogalma a szinlésés.⁹

Tudtom szerint senki nem vette még észre, hogy a Pax Aulae francia eredetijének kétféle latin fordítását adták ki a hazai katolikusok a XVIII. század folyamán. Az első nem sokkal Pápai Páriz könyvének megjelenése után, 1703-ban Nagyszombatban jelent meg a következő címmel: *Consilia sapientiae, seu epitome axiomatum Salomonis, Necessariorum cuique, Ut ad sapientiae normam seipsum regat; Cum Axiomatum illorum Considerationibus Ex Gallico Auctoris Anonymi; . . . SS. Theol. pro prima laurea candidatis, Cum per R. P. Carolum Enders . . . In Aula . . . Universitatis prima SS. Theol. Laurea condecorarentur, Ab addictissimis Discipulis dicata, et consecrata.* (RMK II. 2174.). A kis könyv nemcsak a címet, hanem a *Les Conseils* teljes szövegét is a legnagyobb hűséggel adja vissza.

A fordító személyét a jezsuita promóciós kiadványok sajátos természete, a korábbi latin kiadás elérhetetlensége, és a közkézen forgó bibliográfiai adatok kétes értéke miatt elég körülményes minden kétséget kizáróan megállapítani. A kiadvány, mint a cím világosan megmondja, az új teológiai baccalaureusok nyilvános vizsgájára jelent meg, ahol a példányokat (a szokásnak megfelelően) ingyen osztották ki a megjelent közönségnek.

Az ünnepélyes promóciókra kiadott nyomtatványokat szabályszerűen az alsóbb évfolyam hallgatói ajánlották, névlegesen írták és szerkesztették is a promoveáltak tiszteletére, s ilyen esetben a szerzőt soha nem kereshetjük a vizsga elnökében, de csaknem tévedhetetlenül megjelölhetjük a dedikáló osztály tanárában. Előfordul azonban, hogy a tanulóársak tisztelkednek az ajándékkal, s ebben a – ritkább – esetben a promóciós kiadvány szerzője (fordítója, sajtó alá rendezője) elég nagy valószínűséggel a vizsga praesesével azonosítható. Az általános szokást tekintetbe véve a nagyszombati *Consilia sapientiae*-t a címlapon szereplő praeses, a ljubljana (Laibach) születésű Karl Enders (1660–1727) művének tarthatjuk. Felmerülhet ugyan az a vélemény, hogy Enders kész fordítást vett át, de ezt a lehetőséget kizárhatjuk, mert amit ismerünk – Simon Redtenbacher osztrák bencés, salzburgi egyetemi tanár (1630–1706) munkája – teljesen elüt a magyarországi fordítástól.¹⁰

⁹ Teljesen más nézet olvasható a Fejedelmi lélek c. munkában (Kolozsvár 1689., RMK I. 1373., 134.): „En a’ Fejedelmekben, s-más Politicusokban, minden tettét és szín-mutatást, nem kárhoztatok; mivel hogy hasznosabb gyakrabban élni azzal okossan, mint sem károsan el-mulatni.” Ez a mű elítéli a sztoikusokat, „a’ kic sohult-is semmiben az erőss férfiúnak magát tettetni nem javallyák” (135), s megengedi a nem túl gyakori hazugságot, „midőn vagy a’ maganos, vagy a’ közönséges dolog azt kívánnyá” (136). Ugyanígy a könyv eredetijében, amelyről alább lesz szó.

¹⁰ WURZBACH, XXV, 121–122. és a fordítás 1733-i linzi kiadása alapján. Címe: *Consilia sapientiae seu epitome axiomatum Salomonis necessariorum ad vitam prudenter instituentium. Cum Axiomatum illorum considerationibus Ex Gallico in latinum sermonem traducta Ab . . . Simone Rettenbacher . . .*

A *Les Conseils* francia eredetiből készült, egészen önálló magyarországi latin fordítása tiszteletre méltó irodalmi vállalkozásnak tekintendő a XVIII. század elejének viszonyai között, de persze még megfelelő helyet kell találni neki a korszak magyar–francia kulturális kapcsolataink történetében. Erdély XVII. század végi és a Rákóczi-szabadságharc korának francia összeköttetéseiről sok mindent tudunk; úgy látszik azonban, Nagyszombat is közvetített francia kulturális javakat, melyeknek minősége és története meglehetősen ismeretlen. Annyi mindenestre valószínűnek látszik, hogy Nagyszombat érdeklődése mögött a Lipótkori császárvárost kell keresnünk. Tudott dolog, hogy Enders idősebb kortársa, Szentiványi Márton, nemegyszer említi Franciaországot enciklopédiájában, s nem tartom lehetetlennek azt sem, hogy a magyar–francia kapcsolatok új fejezetének egyik kulcsalakja lesz a Magyarországon is működő osztrák jezsuita, Franz Wagner (1675–1748), egy először Nagyszombatban megjelent fontos kulturpolitikai írat szerzője, Montecuccoli olasz emlékiratának latin tolmácsa, Lipót életrajzírója, kiváló latin stílusista és francia–latin fordító, akit mi főként a Faludi közreműködésével magyarra is átdolgozott *Phrasológiáról* ismerünk.¹¹

Úgy látszik, az 1703-as *Consilia sapientiae* feltűnést nem keltett, egy igen szűk körön kívül feltehetőleg teljesen ismeretlen maradt. A francia eredeti második hazai latin fordításának megjelenése ugyanis teljesen független tőle, és csak külsőlegesen kapcsolatos a jezsuitákkal is: kinyomtatását a XVIII. század második felében azoknak a társadalmi, műveltségi és irodalmi viszonyoknak köszönheti, melyekkel későbarokk (rokokó) cím alatt foglalkoztunk az irodalomtörténeti kézikönyvben, s a korszak egyik legkiemelkedőbb képviselőjeként Faludi mellett Orczy Lőrincet mutattuk be. Az új kiadás története nagyon egyszerű, de tanulságos. Majthényi Károly Borsod megyei alispánnak¹² véletlenül kezébe akadt a francia könyv ugyancsak *Consilia sapientiae* c. latin fordításának egy régi példánya, s annyira megtetszett neki, hogy saját költségén kinyomtatatta a kassai jezsuitáknál. Teljes címe: *Consilia sapientiae, sive collecta selectaque Salomonis axiomata, eruditissimis considerationibus Ad faciliorem Praxin digesta, Quibus tam semetipsum quilibet Sapiens, quam alios prudenter gubernabit. Recusa Sumptibus Caroli Majthenyi de Kesselőkeő, Incltyi Comitatus Borsodiensis Ordinarii Vicecomitis. Cassoviae 1758.* Szövege azonos Michel Boutauld könyvének Redtenbachertől származó latin fordításával, magában foglalja az eredeti mindkét részét (1–140, 141–202). Függeléként (203–272), ugyancsak Redtenbacher fordításában *Sapiens in suo secessu* címmel a spanyol Didacus Henriques de Villegas (Diego Henriques de Vilhegas) könyve követi, amit az osztrák bencés a *Les Conseils*-el egy időben tett át latinra s úgy látszik, azzal később következetesen együtt jelentették meg. A magyar kiadvány további bibliográfiai adatai arra vallanak, hogy a francia jezsuita műve nálunk az 1760 körüli években vált voltaképpen ismertté. A minoriták 1758-ban három nyilvános vizsgájukon (kétszer Miskolcon, egyszer Eperjesen) népszerűsítették, a kor szokása szerint megtoldva persze az examen tételeivel, az elnök és a tanulók nevével; 1764-ben a sátoraljaújhelyi pálosok adták ki hasonló módon, 1765-ben a kassai szedés nagyváradi címlappal jelent meg.

II.

Van tehát egy francia eredetű, közéleti etikára nevelő könyvünk, amely magyarul és latinul háromszor jelent meg 1696 és 1758 között; a művet az adatok szerint református és katolikus körökben egyformán kedvelték, de nagyon eltértek a fordítások megjelenési körül-

¹¹ Wagner legfontosabb életrajzi adatai és műveinek bibliográfiája Sommervogelnál található. Mint történetírót ANNA CORETH méltatja: *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit.* Wien 1950. 76–78.

¹² Majthényi Károly NAGY IVÁN szerint (VII. 263.) 1760-ban országbírói ítélőmester, 1770-ben szeptemvir lett, a Szent István rend lovagja. Felesége Beleznay Anna, Beleznay Miklós tábornok testvére. (KEMPELEN, II. 48.). SZINNYEI szerint (VIII. 404.) Majthényi 1792-ben halt meg.

ményei. Az első hazai változat a „nagy” Teleki Mihály fiának és feleségének ajánlva Erdélyben látott napvilágot; a második a nagyszombati jezsuiták exkluzív vizsgájára; a harmadik költősegit viszont egy alispán fedezte, s ez főleg Kelet-Magyarországon vált ismeretessé.

Hogy a református kiadás magyarul, a két katolikus pedig latinul jelent meg, az irodalomtörténeti közfelfogás szerint nem mondható feltűnőnek, hiszen a református egyházban az irodalmi anyanyelvűség iránti hajlam a XVI. század óta gondosan tartott tényező, sőt tudjuk, hogy e tendenciát a XVII. századi puritánusok elvvé igyekeztek erősíteni; másfelől az is eléggé ismeretes, hogy a jezsuita oktatási és ezzel együtt az irodalmi program a XVI. század végén a latinos erudíció szellemében rögzítődött, nálunk jobbra csak a XVIII. század közepén fogadott magába lényegesen új indítékokat, a rendnek igen nagy része van a magyar XVIII. század általános eldeákosodásában. A francia könyv magyarországi kiadásainak nyelvi különbözőségéből azonban véleményem szerint a református és katolikus kultúrkör éles irodalmi-nyelvi elhatároltságát illetően nem szabad messzemenő következtetést levonni. A kassai jezsuiták 1674-ben, tehát csaknem három évtizeddel a nagyszombati *Consilia sapientiae* megjelenése előtt gróf Csáky Istvánnak szóló ajánlással kiadták egy *Philosophia politica* című, prágai rendtársaiktól átkölcsönzött könyvecskét (RMK II. 1337). A mű még ugyanezen évben, Lőcsén magyar fordításban látott napvilágot (*Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája*. RMK I. 1169.), melyet a címlap szerint „valamelly Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető Nemes ember”, bizonyos G. C. I. ültetett át nyelvünkre, alighanem ugyanaz a gróf Csáky István, akinek a latin kiadás ajánlása szól.¹³

A felvidéki példát szem előtt tartva a francia könyv csaknem egymás melletti magyar és latin nyelvű kiadását nem annyira a református és a katolikus kultúrkörben élő irodalmi tradíció különbözősége magyarázza, hanem sokkal inkább a hazai udvari kultúra sorsa, amely a XVII. század végén másként alakult a királyi Magyarországon, másként Erdélyben. A Habsburgok uralma alatti országrészben a Wesselényi-szövetkezés bukásától a Rákóczi-szabadságharcig eltelt évtizedekben lassanként elerőtlenedett, a független Erdélyben viszont egészen a fejedelemség önállóságának megszűntéig tovább élt. Itt Pápai Párizs könyvének kívül még két magyarnyelvű politikai munka jelenthetett meg: S. Pataki István fordításában az *Ez Világnak Dolgainak Igazgatásának Mestersége* (Kolozsvár, 1681., RMK I. 1263.), és az ifjabb Teleki Mihályéban a *Fejedelmi lélek* (Kolozsvár 1689, RMK I. 1373), a királyi Magyarországon az 1674-i lőcsei kiadvány után egyetlen egy sem. A közéleti erkölcs oktatása ebben az országrészben a jezsuita rend feladatkörébe került át, s ez kizárólag latinul, elég nagyszámú kiadvánnyal végezte. A francia Boutauld atya könyvének első hazai kiadása Erdélyben a korszak politikai tárgyú udvari irodalmának termékei közé tartozik, Nagyszombatban ugyanez a mű a vizsgázók listájának tanúsága szerint jobbra papi pályára lépett nemesi származékok számára készült, akik azonban nem igen érdeklődtek a felkínált politikai bölcsesség iránt. Annyira nem, hogy az 1703-i önálló hazai fordítás — egyszerűen elfelejtődött.

Magyarország és Erdély udvari irodalmának fejlődésbeli fáziskülönbségét hiba lenne azonban túlságosan nagyra méretezni a szóbanforgó fordítások nyelve alapján. S. Pataki István könyvének Teleki Mihályhoz intézett ajánlásában még kizárólag „a’ felső Úri Renden lévő jó Szolgának”, „a’ nagy rendű Uraknak” kíván hasznos tanácsokkal szolgálni, s abban sem lát semmi okot teljesen udvari felfogásának megváltoztatására, hogy pártfogója „a’ szegény Magyaroknak”, vagyis a kurucmozgalomnak „terhes vezérségét viselte”; a *Pax Aulae* ezzel szemben az erdélyi udvari irodalom utolsó órájában, az állami függetlenség megszűnése után jelent meg: a dedikáció nagyúrnak szól ugyan, de Pápai Párizs nyomatékosan kiemeli, hogy könyvének címe nem azért *Pax Aulae*, „mintha e’ Könyv tsak az Udvar tartó embereket oktathá, mert ez a’ Salamon Böltsége ki-hat minden rendre”, s az „Udvar tartó nagy Emberek” mellett gondol az „udvari tselédek”-re, más szóval az alsóbbrendű familiárisokra,

¹³ A két kiadvány összefüggését már Turóczi—Trostler József szóvá tette, de a fordító személyéről nem beszélt. (ItK 1937. 304.)

akik a várkastélyok szolgálattevőinek szétszóródása után részint önállóan próbáltak szerencsét, részint régi beosztásukban is bizonyos kulturális függetlenségre tehetek szert. Kiemeli e gondolatot Misztótfalusi Kis Miklós is a kötet elé írott üdvözlő versében: „E Könyv nem tsak Udvart oktat; de minden kart Emberi Társaságban.”

A középnemesség, pontosabban a bene possessionatus réteg, mint író, olvasó és mecénás, a XVIII. század közepére került abba a helyzetbe, mely idővel döntő befolyást biztosított neki az irodalmi életben. Ehhez tartozik Majthényi Károly, aki barátai és hivatali környezete, az alispánok és a megyei tisztviselők számára mintegy újra felfedezte a *Consilia sapientiae*-t. A pusztta véletlenben, amely kezébe juttatta Redtenbacher fordításának valamelyik kiadását, annyi az új korszakot jellemző törvényszerűség, hogy miután a könyv megtetszett neki, nem sajnálta a pénzt kinyomtatására. Majthényi persze nem volt különösebben irodalomértő, tudunk szerint semmit nem írt, más alkalommal nem mecénáskodott; vallásossága olyanféle színezetű lehetett, mint az övével szomszédos vármegye kortárs alispánjáé, Dévay Andrásé, aki *A nap után forgó virág* címmel a híres jezsuita, Jeremias Drexel *Heliotropiumát* lefordította (Eger 1764). Ha Majthényi Károly korszerűen művelt és jól tájékozott lett volna, nem íratta volna kiadványa elé az előszó erősen vallásos, ekkor már egyszerűen divatjamúlt mondatait,¹⁴ és pl. illetet volna tudnia Faludi Ferenc hasonló tárgyú, de már magyar nyelvű művéről. Orczy Lőrinc a latin *Consilia sapientiae*-ra, méghozzá egy ilyen szellemű kiadásra már biztosan nem költött volna.

Félszázaddal korábban azonban határozottan tetszett a könyv a régi Magyarországnak mindkét végében. Sikerében csak az feltűnő, hogy a nagyenyedi református kollégium professzora éppúgy lefordította a nyilvánvalóan katolikus felfogású művet, mint az egykori nagyszombati jezsuita. De ha a Pax Aulae közvetlen környezetében megjelent, s már előbb említett két másik magyar nyelvű politikai művet közelebbről megnézzük, nem minden csodálkozás nélkül állapíthatjuk meg, hogy azok is katolikus eredetiből kerültek Erdély református olvasóinak kezébe. S. Pataki István, más néven Pataki Tót István (1640—1693), a kolozsvári kollégium coccejanus filozófia-tanára¹⁵ *Ez Világnak Dolgainak igazgatásának mestersége* címmel egy közelebből ismeretlen „Austriai Németh Grof Ur” könyvét ültette át magyarra, aki egyenesen Lipót császárnak ajánlotta azt. Az erdélyi kiadványt a legkevésbé sem lehet a fordító egyéni kisiklásának minősíteni, mert a „nem régen” megjelent külföldi könyvet Pataki Teleki Mihálytól, egyenesen a könyvtárából kapta kézbe. Teleki fia, ifjabb Teleki Mihály nem sokkal később *Fejedelmi lélek* címmel Johann Adam Weber osztrák ágostonrendi kanonok *Spiritus principalis*-át tette át nyelvünkre, főleg az olasz és a francia idézetek kihagyásától eltekintve nagyon hűen.¹⁶

A Teleki László és feleségének ajánlott *Pax Aulae* időrendben szorosan nyomon követi az említett könyveket, és elődei sorába állítva nem más, mint a Telekiek udvarában mint központban művelt politikai irodalom utolsó terméke, mellyel a megváltozott körülmények között Erdélyben a hasonló tárgyú és társadalmi alapon nyugvó magyar nyelvű művek sora

¹⁴ „...e vetusto quodam exemplari ad se causaliter delato, typis aere suo excudenda curavit non alio fine, quam quo primum sunt edita: Ut, videlicet, spretis latius eorum exemplis, unusquisque Sapiens adductum Reipublicae curis animum ad considerationem verae Sapientiae revocet primum, subinde vero actiones suas tanquam vitae traducendae regulas iis, quibus consilio, vel imperio adesse debet, exhibeat iuxta normam sapientiae imitandas, praeleatque omnibus.” (Legnagyobbbrézt átvétel Redtenbacher előszavából.)

¹⁵ Személyéről ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a „Theologiai Lexikon” részére, Bp. 1940. 344.

¹⁶ Weberről: WURZBACH, LIII. 190—191. A következő kiadást használok: *Spiritus principalis sive dotes boni principis, Aphorismis, Historiis, et Dissertationibus Politicis Declaratae*. Ed. 2. Salisburgi 1674. A Les conseils szerzőjéhez hasonlóan Weber is a bibliára alapozott államtudomány híve, a cím egy zsoltárversre utal: *Spiritu principali confirma me* (50., v. 14.). Weber más magyar vonatkozásairól ESZE TAMÁS írt (Csuzi Cseh József, a Rákóczi-kor ismeretlen írója. ItK 1964. 265—287.). A politikai irodalom csak a Rákóczi-szabadságharc alatt kezdett újra feléledni.

épp úgy megszakad, mint néhány évtizeddel korábban Magyarországon. Bizonyosra vehető továbbá, hogy az 1680–90-es években a Teleki-udvarban lokalizálható államtudományi érdeklődés a közvetlenül érdekeltknél jóval szélesebb kört mozgatott meg. A fordítók között két külföldi akadémiaikat megjáró református egyházi értelmiségi van; Pápai eddig nem méltatott politikai disszertációjából Erdély vezető családjainak egyik tagja Bánfi Imre vizsgázott, aki egy másik neves úrhoz, Kornis Zsigmondhoz, Erdély új katolikus gubernátorához intézte ajánlását; Pataki Tót István utóbb II. Apafi Mihály nevelője lett, ifjabb Teleki Mihály pedig éppen a fiatal fejedelem mellett létében fordította le Weber *Spiritus principalis*-át.

III.

A francia *Les Conseils* és a *La Suite* magyarországi sikerének, a mű háromszori felfedezésének elsőrendű okát a nyelvi stílusban nem kereshetjük. Pápai Páriz Ferenc a francia eredeti idevágó megjegyzéséről nem vett tudomást, a magyar Pax Aulae-ban nyújtott fordítói teljesítmény semmiben nem tér el a Pax-sorozat többi darabjából ismerttől; Enders Nagyszombatban egyszerűen azt tette, hogy híven visszaadta az idegen szöveget; Majthényi végül, a Redtenbacher-fordítás kiadója, semmi jelét nem adja, hogy az irodalmi kifejezés kérdései érdekelték, iskolázottsága a művelt átlag színvonalán mozoghatott. Keveset nyom a latban az előadási forma is, hiszen könyvtárnyi vallásos elmélkedést írtak úgy, hogy a megszívlelendő gondolatokat egy-egy frappáns idézet alatt mondták el, a politikában pedig, hogy más ne említsek, a tacitisták egész légiója dolgozott ezzel a sémával. A siker oka tehát egyedül a tartalomban kereshető, melynek kiválóságára valóban utal is minden méltató. Az államtudományi tanok elemzését azonban elemunkálatok hiánya akadályozza, s az adott összefüggésben célszerűtlen lenne belekapni egy részletkérdésbe is, a Pax Aulae-ban talán először (159–162), de később másutt is előkerülő tudománytörténeti fontosságú irodalmi vita hazai visszhangjának tárgyalásába amely azzal foglalkozik, hogy a régiek, az antikvitás teljesítményei értékelendők-e többre, vagy a jelenkor kultúrájé.¹⁷ A könyv szellemi hátterének felvázolásához még leginkább Misztótfalusi Kis Miklós már idézett elismerő nyilatkozata („Ez, egész Ethica, 's Kis Theologia”) látszik a legalkalmasabb kiindulópontnak, melyhez néhány korábbi történeti és filológiai eredmény kapcsolható.

A Pax Aulae szerint a salamoni bölcsesség az emberi „fő boldogság” megszerzésére való „e' múlandó világban”; a halandó ezt úgy érheti el, ha „bőltsen rendelé életét, és jár Istennek tekinteti előtt az igazságnak és a' szentségnek után”. A földi boldogság megengedett, sőt kell is törekedni rá; megszerzésére még olyan előírások sem mellőzhetők, amik az étkezés és az alvás helyes módját tanítják, de a teljes bölcsesség az „embernek mind ezen, mind pedig a' más világon lejendő valóságos boldogsága”. Ez az, ami „mintegy summája, vagy tsomója minden jóságoknak és virtusoknak, mellyek az embert bizonyos tökéletességre, és Istenhez közel vihetik”. (14–15.) A bölcs ember jellemző vonásai „az ő még ábrázattyaiból-is kitetsző szelíd tekinteti, indulati aránt tsendes maga viselése, elméjének ereje és nagysága, tudományának és értelmének éli, a' természetnek minden titkai felett, az ő gondolatának épen a' mennyei világosságig való fel emelkedése, az ő szüntelen és barátságos Istennel járása, végre szívének kihatósága [l'immensité de son coeur], melly ugyan a' mennyei dologkba merült, és e' világi dolgok között-is mindenkor helyén vagon az ő rendes bátorságában, és az Isten népéhez való

¹⁷ Nem lesz talán szükségtelen szóba hozni néhány idevágó adatot: Rájnis József az Apulėjus' tüköré-ben foglalkozott vele (Batsányi János Összes művei II. Bp. 1960. 498.), előtte Molnár János érintette A régi jeles épületekről írott könyvének előszavában (Nagyszombat 1760.), megtalálható Bouhours francia jezsuita egyik művének hazai latin fordításában (Cogitationes ingeniosae. Cassoviae 1752.), és a már említett Franz Wagner programiratóban (Commentarius de vera et germana eruditione. Tyrnaviae 1701., RMK II. 2093., más címlappal RMK II. 2094.).

Jó indulatában” (15.). A bölcs lelke nyugalomban van: „nem háborította meg . . . , akarmi essék rajta. . . körülötte lehet minden zürzavar, de azzal nem bútsúzik-el békesége lelkétől” (18–19.).

A bölcs és a bölcsesség (l’homme sage és sagesse, sapiens és sapientia) fogalmai közvetlenül vagy közvetve Aquinói Tamástól jutottak el a francia jezsuitához, de ismerték hazai rendtársai is, ugyancsak politikai összefüggésben.¹⁸ Jól kellett tudnia ezt Pápai Páriznak is, de semmit nem változtatott az eredetin. Nagyon fontos ezek után, hogy lelkünk csendjének elérése nem kizárólag rajtunk múlik: törekedhetünk ugyan a bölcsesség felé, „akarmi állapotban, sorsban és helyben” legyünk is, de lelkünk nyugalalmát végső soron csak rajtunk, hatalmunkon kívül álló tényező, „Isten segítsége és kegyelme által” érhetjük el (16.). Innen a „megtérés” (penitence) sürgetése (32), a könyörgés, hogy Isten teremtsen „tisza szívet” bennünk (46), „az igaz valóságos kegyesség” említése (58). E szavakat, fordulatokat első olvasásra egy magyar református írónál, 1696-ban, hajlandók lennénk korai pietista hatással magyarázni, ha nem lenne bizonyos, hogy szóról-szóra egy francia jezsuitától származnak.

A református és katolikus vallásos lelki élet irodalmi táplálékainak alkalmi azonosságáról már eddig is tudtunk. Jeremias Drexel *Heliotropium*-ának lefordításával két református nemesember jóval a katolikus változat megjelenése előtt foglalkozott.¹⁹ Kevésbé ismert, hogy Alphonse Antoine de Sarasa Belgiumban élő spanyol jezsuita *Ars semper gaudendi*-jét hazai latin (1676, 1726) és német nyelvű (1679), katolikus kiadások után a XVIII. század vége felé az erdélyi reformátusok egy német átdolgozás közvetítésével magyarul olvashatták.²⁰ A közös eredeti kiválasztásában megnyilvánuló tetszés aktusából, úgy hiszem, szabad bizonyos rokonságot feltételezni a XVII. századvégi és XVIII. századi művelt katolikus és protestáns hívek individuális vallásosságában. A hasonló vagy rokon vonások számát még bőven szaporítani lehetne, ha korábban az egyes epochák történetének kérdésein túl a kutatás többet foglalkozott volna az egyes felekezetek fölötti vallásos gondolkodás változásaival, de az sem kevés, ami eddig szóba került. Megállapítható ugyanis, hogy ebben a korban a művelt hívek lelki életében, még a pietizmus előtt, létezik egy közös, tehát felekezetek közötti misztika, melynek az a célja, hogy a földi és túlvilági boldogságot egyformán biztosítsa az ember számára; e boldogság az isteni akarattal való azonosulás által érhető el, amihez viszont isteni kegyelemre van szükség.

Az interkonfesszionális misztika protestáns forrásaihoz aztán úgy jutunk el a legrövidebb úton, ha megvizsgáljuk, hogyan épül bele a Pax Aulæ Pápai Páriz életművének a tudományos, vagyis világi tárgyakkal foglalkozó munkák melletti másik, szépirodalmi jellegű és vallásos csoportjába, az öt kötetből álló Pax-sorozatba. Az első könyv, az 1680-ban kiadott *Pax Animæ* eredetijét Pierre Du Moulin, latinosítva Molinaeus Péter (1600–1684) oxfordi prédikátor, II. Károly angol király udvari papja (1660) írta. Az első angol nyelvű kiadás Londonban, 1657-ben jelent meg, a francia fordítás, amiből Pápai Páriz dolgozott, *Traité de la Paix*

¹⁸ XVIII. század eleji hazai használatára néhány könyvcím: Idea principum in sapientia coronata Matthiae Corvini, Tyrnaviae 1713., Vanossi Antal: Idea Sapientis, id est: philosophiae morum partes tres, ethica, theo-politica, oeconomica. Tyrnaviae 1746., első kiad. Viennae 1724.

¹⁹ ESZE TAMÁS: A magyar Napraforgóvirág. Egyháztörténet 1943. 330–345.

²⁰ Az első kiadás Antwerpenben 1664–67-ben jelent meg; magyarországi lenyomatai: RMK II. 1385., 1454. A német átdolgozó Christian Ernst von Windheim (1722–1766.); munkája: Kurtze Anweisung zur Kunst, sich ständig zu freuen. Halle 1746. A magyar változat Szüntelen való örvendezésnek mestersége címmel Kolozsvárt 1784-ben jelent meg, a fordító Teleki Ádámné Wesselényi Mária, Dániel Polyxena lánya. — Az *Ars semper gaudendi* 1726-i nagyszombati kiadásának előszavában: „Unicam tantum persuasam opinionem, quae in nobis ipsi, et non in rebus est, mutandum esse, ut non ipsi mutemur; sed quiete, sed gaudio fruamur stabili ac perpetuo, tradam.” Alább: „. . . ut hoc consequamur, magnam in animo nostro de Dei Providentia, in omnibus (etiam peccati permissione; miseriarum et mortis immissione) juste, et sancte efformandum esse opinionem, demonstrabo.”

de l'Ame et du contentement de l'esprit címmel Sendanban, 1660-ban. Az angol szerző legnagyobb hirre jutott műve a *Clamor Regii sanguinis ad coelum* c. röpirat (1652), melyben az angol forradalomban kivégzett király vére kiált az égre. A *Traité* mint a Pax-sorozat első darabja, nemcsak a továbbiak címét inspirálta, hanem megszabta az egész vállalkozás szellemét is. Az angol udvari pap a francia jezsuitához hasonlóan kifejti művében, hogy az igazi bölcsesség, a lélek nyugalma és boldogsága csak akkor érhető el, ha Istennel egyesülünk: „ez fő gyönyörűsége az elmének, . . . ez Istennek országa a' lélekben; Bóldog és szent ember a' ki azt bírja, . . . és a' ki e' végre az ő indulatainak gyeplőjét Istenre bizza, az ő akaratját az Istenéhez szabja, és a' ki azt a' békességet az hív könyörgések által hívja hogy jöjjön hozzá, benne lakozzék és uralkodgyék”.²¹ Annyit tehát máris leszögezhetünk, hogy a francia jezsuita, az angol udvari pap és a nagyenyedi tanár az ember és a világ kínzó konfliktusát egyformán az Istennel való egyesüléssel, s az így elérhető harmóniával vélik megoldhatónak.

A probléma további európai összefüggéseire az *Ars semper gaudendi* német átdolgozója utal, mikor az eredeti írójáról kijelenti, „hogy ő az ő idejének egy második Leibnitziusa volt”, majd így igyekszik jezsuitájának tekintélyét növelni: „Olvassa meg akárki ama nagy Embernek Leibnitznek Theodicaeáját, és a' mi nagy Philosophusunknak Wolffnak Moralis Philosophiáját vesse össze azzal, könnyen által láthatja azt, hogy ők ezzel a' Könyvvel illendő módon éltek, és az Igazságnak drága Kintsét, mely ebben fel-találtatik, magok hasznokra fordították”.²²

Sarasa német lutheránus átdolgozója az idézett helyen a rendkívül sokoldalú és sok irányban ható Leibniz életművéből a vallást és a tudományt egyeztető kísérletre gondol, az említett műben kifejtett praestabilita harmonia, az „előre eldöntött összhang” tanára, melyet utóbb Voltaire a *Candide*-ban gúnyolt ki. Pápai Páriz Leibniznek legfeljebb csak a nevét ismerhette ugyan, de Pierre du Moulin-t magyarra fordítva ő is állást foglalt a világ harmóniájának, a jó és rossz viszonyának kérdésében, mikor eredetije nyomán kifejtette, hogy Isten bölcs és igazságos és emiatt arról is fel kell tételeznünk, hogy jó, ami rossz, mert így Isten örök tervét mozdítjuk elő. Van Pápai Páriz és Leibniz között a bölcsesség fogalmának tekintetében is kapcsolat, anélkül persze, hogy a nagyenyedi tanárnak a német filozófus etikájáról sejtelme volna.²³

Ha ezek után a Pax-sorozatot éltető koncepció helyét keressük a XVII. század szellemi mozgalmainak történetében, nyilvánvalóan a Leibniz előtti korszakban találjuk meg, mégpedig az európai szellemi élet spektrumának jobboldalán, ahol az angol restauráció korának udvari papja és a francia jezsuita, a nagyszombati és a nagyenyedi tanár a dogmatikai kérdésektől eltekintve békésen megférnek egymás mellett.

Azt hiszem, ez a legfontosabb tanulság, amit a Pax Aulae forrásának megállapítása után Pápai Páriz irodalmi munkásságával kapcsolatban meg lehet állapítani, és nem valószínű, hogy ezen sokat változtat majd, ha később a könyvet a Teleki-udvarban üzött államtudomány szempontjából vizsgálják. A Pax-sorozat, s közelebről a minket érdeklő Pax Aulae mögött rejlő koncepció így logikusan illeszkedik be a XVIII. század első felének magyar fejlődésébe, ahol tisztes vállalkozásnak tekinthető mindaddig, míg meg nem indul a felvilágosodás hazai terjedése, és a földi boldogság keresése ki nem szabadul a vallásos misztika köréből. Jellemző ebben a tekintetben, hogy a *Pax Animae* 1775-ben, vagyis olyan időszakban jelenhetett meg új kiadásban, ami az előjelek szerint a wolffianizmus iskolai térhódításában az utolsó évtizednek látszik Magyarországon, s ebbe a maradian egyházas szellemi körbe illeszkedik bele a *Les Conseils* utolsó latin kiadása és a Sarasa-fordítás is. Ugyanakkor a felvilágoso-

²¹ Az idézet a *Pax Animae* 2. kiadásából való (Kölozsvár 1775. 6.)

²² Szüntelen való örvendezésnek mestersége, előszó.

²³ *Pax Animae*, id. kiad. 488–489. — Philosophische Bibliothek, Bd. 108., 491.: „Weisheit ist nichts anders, als die Wissenschaft der Glückseligkeit, so uns nehmlich zur Glückseligkeit zu gelangen lehret. Die Glückseligkeit ist der Stand einer beständigen Freude.”

dás irányába tett fordulatot, s ezzel a Pax-sorozat gondolatvilágának elavulását jelzi már, hogy Tatai Csirke Ferenc debreceni superintendens, a Pápai Páriz után következő magyar Du Moulin-fordító — a piarista Horányi Elek együttérző megjegyzése szerint — már a szabadgondolkodók ellen hadakozik, akik „erős lelkeknek” nevezik magukat.²⁴

Andor Tarnai

PAX AULAE

Le jésuite français Michel Boutauld (1604—1689) publia des livres politico-moraux, *Les Conseils de la Sagesse* (1677) et *La Suite des Conseils de la Sagesse* (1683) qui connurent un grand succès. Ces ouvrages ont paru en trois traductions en Hongrie: François Pápai Páriz, professeur au Collège calviniste de Nagyenyed était le premier à traduire en 1696 les *Conseils de la Sagesse* en hongrois, puis le jésuite Charles Enders à Nagyszombat l'a traduit en 1703 en latin, finalement Charles Majthényi, sous-comte du comitat de Borsod fit publié les deux ouvrages en 1758 dans une traduction en latin du bénédictin autrichien Simon Redtenbacher. L'auteur étudie les circonstances des traductions et publications indépendantes les unes des autres, puis il met en évidence les éléments interconfessionaux de l'esprit religieux de l'époque. Il pose en fait ensuite que l'ouvrage français représentait la droite de la vie intellectuelle de l'époque: c'est grâce à ce trait que ces livress étaient en vogue aussi bien dans les milieux catholiques que protestans, dans leur version hongroise et latine au XVIII^e siècle en Hongrie.

²⁴ HORÁNYI ELEK: Memoria, III. 385.